CARTE ŞI TIPAR ÎN SPAȚIUL ISTORIC AL MOLDOVEI (sec. XIX – începutul sec. XX)

Andrei Eşanu,
Institutul de Istorie, Stat şi Drept al AŞM

De la un secol la altul, încă din cărunta antichitate când a apărut, cartea, fie sub formă de rulou (sul), fie sub formă de codice (în file copertate), a jucat un rol tot mai important în viața societății umane, a marilor civilizații şi culturi de pe întregul mapamond[1]. În carte şi prin carte oamenii au putut expune, transmite experiența şi cunoştințele acumulate ale multor generații şi popoare, multe secole la rând.

Procesul de difuzare şi circulația cărții au fost puternic stimulate în Europa de răspândirea creştinismului, fenomen care era însoțit de edificarea de numeroase centre ecleziastice: biserici, mănăstiri, episcopii, apoi şi de fondare a unor instituții de învățământ, în care studiau viitorii slujitori ai cultului, care, la rândul lor, aveau nevoie de carte, de cunoştințe. Treptat, către începuturile epocii moderne, cartea devine un factor definitoriu al evoluției civilizației umane a tuturor popoarelor lumii sub aspect nu numai spiritual-cultural, dar şi cognitiv, ştiințific şi tehnic. La accelerarea răspândirii şi circulației cărții în societate, în relațiile dintre țări şi popoare un rol deosebit l-a jucat apariția tiparului, care a făcut să crească incomparabil numărul şi diversitatea cărților, precum şi accesibilitatea lor în cele mai largi păturii ale populației. În plin ev mediu, în Europa Occidentală şi Centrală, datorită acumulării de cunoştințe prin carte au apărut universitățile care au devenit, alături de instituțiile ecleziastice, importante focare de copiere, apoi şi de tipărire şi difuzare a cărții. În paralel, apare necesitatea formării unor centre de păstrare şi de accesibilitate a cărții. Astfel, încă din antichitate, apar biblioteci pe lângă centrele de instruire şi educație, pe lângă temple şi înaltele curți aristocratice; se înfiripă negoțul de cărți, care treptat duce la apariția unor librării, mai ales în marile centre urbane ecleziastice şi universitare.

În acest iureş al evenimentelor, în spațiul istoric populat de români, împrejurările vitrege au făcut ca să se fondeze state rezistente în istorie doar către secolele XIII-XIV. Procesul de consolidare a acestor state, în special, a Țării Moldovei, a fost frânat de anumite circumstanțe, între care factorul otoman a devenit determinant pentru multe secole. Astfel, încadrarea Moldovei în diversele procese de modernizare ale țărilor europene a întârziat, aceasta devenind alături de alte popoare subjugate de osmani o zonă periferică a vieții intelectuale şi culturale a Europei. Cu toate acestea, rolul crescând al marilor centre economice, culturale şi spirituale, inclusiv de difuzare a cărții, din Europa au atras treptat în aria lor de influență şi de afirmare a marilor curente ştiințifice, cărturăreşti şi Țara Moldovei, cu modestul ei potențial intelectual şi de carte.

În ştiința istorică de mai multă vreme se discută problema privitoare la începuturile epocii moderne, ale procesului de modernizare în țările româneşti, în special, în Țara Moldovei. Unii istorici întrevăd primele elemente ale modernității încă din sec. XVI- XVII, alții consideră că modernitatea ca fenomen istoric începe să se afirme în sec. al XVIII-lea, dar mai cu seamă în cea de a doua jumătate a aceluiaşi secol. În ce ne priveşte, considerăm că, în ciuda marilor dificultăți legate de stăpânirea otomană, de domniile fanariote, de numeroasele războaie dintre marile puteri de atunci duse pe teritoriul Țarii Moldovei, aceasta a fost atrasă ireversibil în procesul general european de modernizare în ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea şi primele decenii

ale sec. al XIX-lea. Un rol deosebit de important în aceste transformări l-a avut cartea care în Epoca iluminismului european s-a diversificat enorm ca tematică şi problematică, evoluând de la una preponderent religioasă la una cu conţinut laic pragmatic, când se afirmă un număr tot mai mare de oameni în diverse domenii ale ştiinţei, tehnică, literatură, artă, muzica ş.a. şi creşte enorm necesitatea asimilării pe cale largă a cunoştinţelor şi aplicarea lor în practică, în instituţiile de stat, în industrie, agricultură, comerţ, transporturi ş.a.

Periodizarea istoriei cărţii româneşti, inclusiv a celei moldoveneşti, adică a celei ieşite de sub teascurile tipografiilor situate în spaţiul istoric al Ţării Moldovei, a pornit de la acumularea şi sistematizarea cărţiilor începînd cu prima tipăritură din anul 1508, la Târgovişte (*Liturghierul* lui Macarie) şi până în zilele noastre. În spaţiul dintre Prut şi Nistru şi în spaţiile moldoveneşti din stânga Nistrului nu au existat centre tipografice vechi. Doar după războiul ruso-otoman din 1786-1791, când tipograful din capitala Moldovei Mihail Strilbiţki, fiind interceptat de turci că ar avea misiune de spionaj în favoarea armatei ruse[2], a fost nevoit să fugă şi să se stabilească peste Nistru, dintru început la Dubăsari, apoi la Movilău, unde şi-a reluat pentru câţiva ani activitatea, editând, în temei, cărţi pentru populaţia Ţării Moldovei şi pentru moldovenii de dincolo de Nistru. Pornind de la aceste realităţi, în linii mari, până la sfîrşitul sec. al XVIII-lea, istoria cărţii în acest spaţiu a avut aceeaşi evoluţie şi aceleaşi caracteristici ca şi în Moldova dintre Carpaţi şi Prut, dat fiind faptul că aici, de fapt, circulau, erau în folosinţă aceleaşi cărţi[3]. Întrucât, în urma războiului ruso-turc din 1806-1812, ţinutul dintre Prut şi Nistru a avut un alt destin, fiind înglobat în Imperiul ţarist, cercetătorii care s-au ocupat de istoria cărţii moldoveneşti[4], printre care şi subsemnatul[5], au considerat că anul 1812, ar putea constitui o linie de hotar între două perioade istorice, inclusiv în istoria cărţii, fără a considera că până la tragicul eveniment ar fi vorba de cartea veche, iar după această dată de cea modernă. Cu atât mai mult cu cît asemenea caracteristici, categorii şi noţiuni cum ar fi cele de istorie modernă, perioadă modernă, modernitate nu erau acceptate în istoriografia sovietică. Pornind de la noile realităţi, când a căzut „zidul Berlinului", considerăm oportună periodizarea acceptată în istoria cărţii româneşti, de delimitare convenţională a perioadei moderne. Pe această cale cercetătorii de la Chişinău depăşesc mai uşor asincronismul periodizării în domeniul dat de activitate culturală şi istoriografică. Bibliografii români, pe parcursul a câteva decenii, au acumulat un bogat material pe care l-au publicat sub genericul *Bibliografia românească veche*, în care, cronologic, au ajuns, în volumul al IV-lea al colecţiei, până la anul 1829/30[6]. După această dată, treptat, numărul de informaţii bibliografice a crescut enorm, încât, după alte câteva decenii, odată cu venirea altei generaţii de bibliografi, s-a găsit de cuviinţă a continua vechea serie a bibliografiei cărţii româneşti, dar de astă dată pornind după alte principii de sistematizare a materiei, sub genericul *Bibliografia românească modernă*[7]. Această serie, apărută în patru volume, care a necesitat un efort enorm din partea unui număr considerabil de cercetători, în frunte cu cunoscutul bibliolog şi istoric Gabriel Ştrempel, cuprinde perioada 1831-1918. Astfel, mai mult convenţional (or procesul de modernizare a cărţii a durat mai multe decenii), s-a ajuns la delimitarea a două perioade mari în istoria cărţii româneşti:

- perioada cărţii tipărite vechi (1508 – 1829/30) şi
- perioada cărţii moderne (1831 - 1918).

Prin urmare, opinia exprimată recent precum că delimitarea celor două mari

perioade în istoria cărţii româneşti trebuie legată de apariţia în 1829 a ziarelor *Curierul Românesc* (în Valahia) şi *Albina Românească* (în Moldova) nu ni se pare concludentă, cel puţin din considerentul că transformările legate de modernizare în ţările române, în toate domeniile de activitate, inclusiv în producţia de carte, au avut loc treptat, pe parcursul mai multor decenii. Cu toate acestea, la întocmirea unor cataloage, printre care şi cel de faţă, bibliografii au fost nevoiţi să opereze cu limite cronologice exacte, pentru a nu omite anumite informaţii de ordin bibliografic, dar şi pentru a prezenta sub aspect cronologic o panoramă clară a evoluţiei cărţii româneşti, de la introducerea tiparului în spaţiul nostru cultural pînă la sfârşitul epocii moderne.

În epoca modernă, când se afirmă din plin noile relaţii capitaliste, creşte mult interesul marilor puteri europene faţă de spaţiul nord-dunărean, pe de o parte, iar setea de modernizare, de cunoştinţe de carte îi face pe mulţi reprezentanţi ai boierimii locale, ai clerului, ai păturilor sociale mai modeste să manifeste interes sporit faţă de cultura şi ştiinţa occidentală, pe de altă parte. În noile condiţii cartea nu mai rămâne una de „învăţătură" religioasă, ca pe timpul mitropolitului Varlaam, sau „dulce zăbavă", ca pe timpul lui Miron Costin, nu numai un letopiseţ" din care cititorul (preponderent clerul şi păturile suspuse ale societăţii) să afle ce a fost în trecut, „ca apoi cele bune să le urmeze, iar de cele rele să se ferească şi să se îndirepteze", ci devine un instrument de lucru pentru un număr considerabil de persoane (elevi, studenţi, profesori, oameni de cultură, medici, ingineri, agronomi ş.a.), de acumulare a unui volum de cunoştinţe utile pentru diversele domenii de activitate practică, cotidiană.

La curtea princiară şi la Academia domnească din Iaşi, mai ales cu începere din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, în familiile marii boierimi sînt invitaţi tot mai frecvent oameni de cultură, savanţi, cu studii universitare occidentale, care aduc cu sine numeroase manuale şi tratate ştiinţifice de matematică, fizică, biologie, geografie, filosofie, medicină, agronomie, astronomie, numeroase cărţi de beletristică şi cultură generală, dicţionare bilingve şi polilingve, istorie modernă, enciclopedii ş.a. Concomitent, mulţi tineri băştinaşi încep să-şi facă studiile în universităţi din Occident, unde însuşesc temeliile ştiinţei, literaturii şi culturii moderne şi se pătrund de suflul înnoitor al Europei în plină transformare modernă capitalistă. Pe aceste căi, în Ţara Moldovei este adus şi pus în circulaţie un număr tot mai mare de cărţi, care prin conţinutul şi mesajul lor conduc la schimbări radicale de mentalitate, orizont şi viziune ale celor mai luminate personalităţi din rândurile populaţiei autohtone. Astfel, odată cu apariţia numeroaselor cărţi originale, din limbile greacă, latină, franceză, rusă ş.a. se efectuează tot mai multe traduceri de tratate ştiinţifice şi manuale în limba română, iar alături de vechile biblioteci mănăstireşti, cele mai importante de până atunci, se formează altele noi, atât la curtea domnilor fanarioţi şi la Academia domnească[8], cât şi în casele boierimii locale mai luminate (a familiilor domnitoare Mavrocordat[9], Cantacuzino[10], Ghica şi a celor boiereşti Ioan Balş[11], Nicolae Rosetti-Roznovanu[12], Kogâlniceanu, Asachi, Hâjdău ş.a.).

Cu toate ca domnii fanarioţi nu au acordat atenţia cuvenită tiparului, anumite evoluţii pozitive se întrevăd şi în editarea cărţilor. Astfel, începând din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, în Ţara Moldovei, afară de cărţile religioase, încep să fie editate cărţi cu conţinut laic, inclusiv manuale şcolare (*Bucoavna* lui **Iacob Putneanul**, Iaşi, 1755[13]); manualele de ştiinţă elementară de carte tipărite de **Mihail Strilbiţki** (*Куриозника ши ын скурт арэтаре челор че юбеск а черка вредниче ынвэцэтурь*

дин физиогномие, Iaşi, 1785*; Букварь,* Dubrsari, 1792, 1794 şi la Movilău,1800[14]); *Bucoavna*, Chişinău, 1814-1815[15], *Scurtă rusească gramatică,* Chişinău, 1819, editate de **Gavriil Bănulescu-Bodoni** în tipografia exarhicească din Chişinău; manuale de matematică (*Елементе аритметиче арэтате фиреск*), de geografie (*Де обште географие*), teologie (*Граматикэ теологичяскэ*), pregătite şi editate la Iaşi, 1795, de **Amfilohie Hotiniul[16]**; *Aritmetica*, Iaşi, 1830, de **Theodorescu;** *Elemente de matematică*, Iaşi, 1838, de **Gheorghe Asachi**); coduri de legi (*Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărţile împărăteştilor pravile...*, Iaşi, 1814, cu reeditări în 1831 şi 1850 de **Andronachi Donici[17]**; *Перевод ручной книги законов ...*, Chişinău, 1850, de **Constantin Armenopulo)**; cronografe şi altă literatură istorică (*Istoria lui Alexandru cel Mare ...*, Movilău, 1796; *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* al lui **Dimitrie Cantemir**, Iaşi, 1835-1836; *Hronograf*, Mănăstirea Neamţ, 1837); volume de poezii (*Poezii noo,* Dubăsari [1793-1796], de **Ioan Cantacuzino**; *Poezii*, Iaşi, 1836, de **Gheorghe Asachi;** *Aprodul Purice*, Iaşi, 1837, de **Constantin Negruzzi;** *Poezii. Alcătuiri şi tălmăciri*, Iaşi, 1856, de **Costache Conachi[18]**), calendare (*Calendar pe 112 ani*. Tradus de **Vartolomeu Măzăreanu**, Tipografia lui **Mihail Strilbiţki**, Iaşi, 1785), îndrumare de conversaţie bilingve (*De ale casei voarbe ruseşti şi moldoveneşti...*, *În scurtă adunare a numelor...*, Iaşi, 1789, de **Mihail Strilbiţki**), precum şi unele tratate ştiinţifice (*Scrisoarea Moldovei*, Mănăstirea Neamţ, 1825, de **Dimitrie Cantemir;** *Disertaţie sau descrierea apelor minerale de la Borcea din ţinutul Sucevei în Moldova*", Iaşi, 1834, de **Eustratie Plusc**; *Istoria naturală*, Iaşi, 1837, de **Iacob Cihac**) ş.a.

Treptat, prin efortul mai multor tipografi moldoveni (de la Iaşi, Rădăuţi, Cernăuţi, Chişinău, mănăstirea Neamţ), precum şi prin aducerea unor importante loturi de carte din Ţara Românească şi Transilvania, dar şi din mai multe ţări occidentale (Franţa, Italia, Austria, Germania), din Rusia, cartea manuscrisă dominantă până odinioară este înlocuită masiv de cea tipărită, care copleşeşte treptat numeric nu numai bibliotecile laice, dar şi cele ale instituţiilor ecleziastice. Mai mult decît atât, mulţi dintre tinerii moldoveni care şi-au făcut studiile în străinătate, cum ar fi Mihail Kogâlniceanu, Ştefan Mărgeală, Ion Hâncu (Ghinculov) ş.a., îşi publică primele tratate ştiinţifice şi manuale dincolo de hotarele ţării, lucrări care nu în ultimă instanţă se depozitează în număr apreciabil în bibliotecile particulare, precum şi ale unor instituţii ecleziastice şi şcolare din Moldova. Aceiaşi tineri încearcă, şi de multe ori izbutesc, să fondeze în Principatul Moldovei tipografii, instituţii de învăţământ, de cultură, teatre, mori de hârtie, arhive, biblioteci, librării ş.a. şi să altoiască spiritul întreprinzător, interesul faţă de carte şi cunoştinţele moderne la concetăţenii lor.

Toate aceste instituţii de tip modern, direct sau indirect, urmăreau scopul de a difuza, pe o cale cât mai largă, ştiinţa de carte şi prin aceasta să trezească interesul păturilor largi ale populaţiei faţă de ştiinţă, tehnică, cultură şi literatura modernă europeană, iar acestea, la rândul lor, să orienteze ţara şi poporul lor spre progres, lumină şi înţelepciune, spre conexiune cu valorile Europei capitaliste, cuprinse de febra unor mari transformări înnoitoare.

Din nefericire, acest proces de includere a Ţării Moldovei în orbita valorilor moderne europene, a transformărilor de tip capitalist, însoţite de apariţia industriei moderne, a căilor ferate şi a dezvoltării fără precedent a comerţului, a fost puternic frânat de politica marilor puteri vecine, care au dus la împărţirea ţării. Astfel, în 1775, este răpită partea de nord a Moldovei, devenită ulterior Bucovina şi anexată la

Imperiul habsburgic, iar în 1812 a fost anexată la Imperiul ţarist partea de răsărit a Moldovei, devenită ulterior Basarabia. În urma acestor croiri nedrepte de hotare din fosta ţară a Moldovei, între munţii Carpaţi (la vest) şi râul Nistru(la est), cu hotarul pe râul Ceremuş – la nord, Marea Neagră şi Dunărea - la sud, a rămas un mic principat între Carpaţi şi râul Prut cu capitala la Iaşi, dependent de Imperiul otoman. În ciuda acestui destin dramatic, unul dintre factorii principali, care au făcut să se menţină legătura (e drept, nu rare ori cu mari dificultăţi legate de trecerea hotarelor dintre cele trei imperii) între provinciile istorice ale Ţării Moldovei a fost cartea care, fie legal, fie ilegal, trecea de sârma ghimpată, ajungând în bibliotecile instituţiilor de învăţământ, publice şi ecleziastice, ale unor persoane particulare . În aceste condiţii, în virtutea împrejurărilor şi de fapt a politicii respective de deznaţionalizare, în Bucovina se impune tot mai mult limba germană, iar în Basarabia – cea rusă. Totodată, pe lângă cartea ştiinţifică şi de cultură din aceste spaţii culturale, pătrunde cartea germană şi cea rusă, care ia în mare parte locul cărţii manuscrise şi tipărite autohtone. Mai mult decît atât, multe dintre acestea din urmă, prin închiderea celebrelor mănăstiri din nordul Moldovei, prin achiziţii particulare mai mult la un preţ derizoriu, prin confiscări şi furturi, precum au fost atestate în Principatul Moldovei, mai ales în Bucovina şi Basarabia, multe din vechile valori cărturăreşti ale Ţării Moldovei s-au pomenit în biblioteci, arhive şi colecţii de stat şi particulare din Viena, Moscova, Petersburg, Kiev, Livov, Odesa, Irkutsk ş.a.

În condiţiile nou create, mai ales după 1821, când în Principatul Moldovei urcă din nou domnii pământeni, după o întrerupere de mai mult de un secol, în această provincie se creează condiţii mai favorabile pentru propăşirea culturii naţionale. La aceasta a contribuit şi întoarcerea de la studii din Occident a sute de tineri moldoveni, care au adus cu sine ideile înnoitoare democratice ale transformărilor burgheze, pe care vroiau să le aplice întru prosperarea ţării lor. În asemenea împrejurări, la Iaşi şi-au deschis tipografii Gheorghe Asachi (1830, „Institutul Albina Românească”), Mihail Kogâlniceanu (1840, „Cantora Foaei săteşti”), în care au văzut lumina tiparului primele opere literare ale clasicilor noştri: Vasile Alecsandri, Alecu Russu (Russo), Gheorghe Asachi, Costache Negruzzi, Alexandru Donici, Constantin Stamati, Dimitrie Bolintineanu, Ion Greangă ş.a. În aceleaşi tipografii, înzestrate cu tehnică modernă şi variate corpuri de litere, văd lumina tiparului calendare, albume, beletristică, traduceri, almanahuri s.a. Unele dintre ele erau ilustrate cu scene istorice, litografiate de Gheorghe Asachi, care a pus începuturile ilustrării moderne a cărţii româneşti. Această activitate a fost continuată de fiul său Alexandru[19]. În aceeaşi perioadă, la Iaşi, Gheorghe Asachi întemeiază revista „Albina Românească”(1829), iar Mihail Kogâlniceanu „Dacia literară”(1840), reviste literare şi de cultură cu meşaj social-politic de înnoire a societăţii, de deşteptare şi emancipare naţională.

În plină epocă modernă, în Principatul Moldovei, în pragul revoluţiei de la 1848, prin efortul tinerei intelectualităţi, se cristalizau prin carte şi publicaţii periodice marile deziderate naţionale de unitate, independenţă şi prosperitate. Exponenţii de vază ai acestei mişcări, între care Veniamin Costachi, Gheorghe Asachi, Mihail Kogâlniceanu, Vasile Alecsandri, Alecu Russo, Constantin Negruzzi ş.a. în Principatul Moldovei; fraţii Eudoxiu şi Gheorghe Hurmuzachi, Aron Pumnul, în Bucovina[20]; Gavriil Bănulescu-Bodoni, Constantin Stamati, Alexandru Hâjdău, Alexandru Donici, Bogdan Petriceicu Hasdeu în Basarabia, prin activitatea lor politico-administrativă, culturală, editorială şi didactică, prin scrierile lor literare şi publicistice, căutau să

aprindă în inimile consângenilor din provinciile moldave dezbinate împotriva voinţei lor, conştiinţa de neam, de libertate şi independenţă naţională, de cultură şi de spirit înnoitor european. Drept dovadă, în această privinţă, pot servi operele clasicilor literaturii române în care evocau trecutul glorios al ţării şi lupta pentru neatârnarea Moldovei.

Ca tribună pentru propagarea acestor idei cărturarilor din Principatul Moldovei le-a servit revistele şi alte periodice fondate de ei, în care biciuiau realităţile şi conservatismul boierimii retrograde, publicau documente istorice, fragmente de cronici, opere literare; acestea în ultimă instanţă au creat o nouă atmosferă intelectuală şi culturală, care cerea tot mai multă carte. Ca urmare, în micul Principat al Moldovei sunt fondate şcoli primare, dar şi înalte, cum ar fi Academia Mihaileană din Iaşi (1834), şcoală care a servit drept temelie pentru fondarea primei Universităţi moderne (în 1860). Procesul era însoţit de numeroase traduceri şi ediţii de manuale originale în limba română, ce cuprindeau întreg spectrul de ştiinţe moderne. Anumite transformări pozitive au loc şi în Bucovina habsburgică, unde intelectualitatea românească din partea locului, prin activitatea ei pe diverse planuri, duce la înfiriparea unei mişcări de emancipare naţională, de fondare a unor instituţii de cultură, biblioteci, periodice şi şcoli, inclusiv Universitatea din Cernăuţi, fondată de autorităţile habsburgice în 1875, unde studiau, în afară de bucovineni, şi tineri din spaţiile româneşti limitrofe. De altfel, în ciuda urmărilor grave legate de ruperea Bucovinei din trupul Ţării Moldovei, această nouă provincie habsburgică s-a alăturat celorlalte provincii româneşti anexate anterior (Transilvania, Banat, Crişana ş.a.), de unde erau aduse cărţi din tiparniţele româneşti de la Sibiu, Blaj, Buda, Viena, inclusiv multă literatură didactică şi ştiinţifică, cu caracter aplicativ, operele marilor cărturari ardeleni (Samuil Micu Klein, Gheorghe Şincai, Petru Maior ş.a.).

Din nefericire, în Basarabia aflată sub stăpânirea ţaristă autorităţile au introdus un aspru regim de cenzură[21], care supunea unor verificări minuţioase până şi ediţiile cu caracter religios. Cu mici excepţii, pe întreg parcursul sec. al XIX-lea, apariţia unor manuale, mai ales în limba română („*Bucoavna*", tipografia Casei Arhiereşti din Chişinău, 1842, 1844, 1861/2, 1863; Ioan Doncev *Cursul primitiv de limbă română, Abecedă rumână*, tipografia lui Achim Popov, Chişinău, 1865), a unor opere literare (Sârbu Ioan, *Fabule*, 1851, *Poezii*, 1852, ambele la Chişinău; Radion Puteatin, „*Învăţături scurte*", Chişinău, 1864), precum şi editarea unor periodice au constituit evenimente cu totul sporadice. Drept excepţie poate servi doar revista „Кишиневские Упархиальные Ведомости", care apare din 1867 până în 1917, incluzând un timp şi materiale în limba română. Această stare de lucruri s-a reflectat şi în colecţiile de carte, care s-au acumulat în bibliotecile publice ale instituţiilor publice, de învăţământ şi ale persoanelor particulare din partea locului de-a lungul acestui secol, şi care, în ultimă instanţă, au ajuns în cele mai mari biblioteci din Republica Moldova. Dintre alte evenimente demne de semnalat legate de fenomenul cărţii din Basarabia în această perioadă sunt întemeierea în 1832 a unei biblioteci regionale[22] şi a alteia municipale în 1877[23] ambele cu sediul la Chişinău, care au acumulat până în 1917 preponderent literatură în limba rusă.

Pe lângă acestea, drept urmare a politicii ţariste, în Basarabia nu s-a format mediul intelectual şi cultural adecvat. Or, politica de respingere a orice iniţiative ale fruntaşilor băştinaşi de a fonda periodice[24] cu conţinut literar-artistic, a unor tipografii, ziare erau respinse de autorităţi şi de aceea puţinii reprezentanţi ai culturii şi spiritului

național din Basarabia erau nevoiți să plece peste Prut unde au activat nestingherit din plin (**Alexandru Donici:** *Fabule*, Iaşi, 1840, 1842; **Alecu Russu,** *Piatra Teiului şi Iaşii la 1840,* Bucureşti, 1908; **Bogdan Petriceicu Hasdeu,** *Arhiva istorică a României* în 4 vol. Bucureşti, 1865-1868, *Ioan vodă cel Cumplit*, Bucureşti, 1865, s.a.), pe când alții, rămânând în cadrul imperiului țarist, căutau să se manifeste, să-şi puie talentul în serviciul poporului lor, activând sau publicându-şi operele în oraşele Rusiei (**Ştefan Mărgeală,** *Gramatica russască-rumânească*, 1827; **Iacob Hâncu (Ghinculov),** *Descrierea regulelor gramaticii valaho-moldave* şi o crestomație *Adunare de scrieri şi traduceri în proză şi versuri ...*, 1840; *Concluzii din gramatica valaho-moldavă*, 1847; **Ioan Doncev,** *Convorbiri ruso-române*, 1877; **Alexandru Hâjdău** publică cântece populare româneşti în unele reviste din Moscova; **Alexandru Sturza,** *Письма о должностях свещенного сана* ,în 2 volume, Odesa, 1840-1841; *Învățături religioase, morale şi istorice*, Iaşi, 1844, *Oeuvres posthumes religieuses, historiques, philosophiques et littéraires*, în 4 vol. Paris, 1858-1861, s.a.; **Constantin Stamati (Ciurea),** *Выскочка. Комедия-водевиль в 2-х действиях*, Одесса, 1885, ş.a.; **Polihronie Sârcu[25] ,** *К истории славянской письменности у румын***,** Спб., 1884; *Николай Спафарий*, Спб, 1885; **Aleksandr Iațimirski[26],** *Славянские рукописи Нямецкого монастыря в Румынии*, Москва, 1898, *Григоре Цамблак, очерк его жизни, административной и книжгой деятельности*, Спб., 1904, **Lev Casso,** *Византийское право Бессарабии,* Москва, 1907 ş.a.). Deşi un anumit număr dintre cărțile, manualele, studiile şi operele literare ale tuturor acestora ajungeau în provincia natală, impactul lor era anihilat în mare parte fie din cauza numărului foarte mic al acestor publicații, fie grație politicii țariste de înăbuşire a elementului național din Basarabia. Chiar şi atunci când înalții prelați ruşi, care stăteau în fruntea episcopiei basarabene, permiteau editarea unor manuale de însuşire elementară de carte, limitau intenționat cu mult tirajele acestora, făcându-le inaccesibile pentru marea majoritate a populației băştinaşe, care rămânea analfabetă şi, prin urmare, fără acces la lumina cărții, culturii şi ştiinței. Aceleaşi autorități au decis în 1883 închiderea tiparniței arhiereşti din Chişinău, care „îndrăznea" sporadic, după moartea în 1821 a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni să scoată la lumină câte vreo *Bucoavnă* sau vreuna din cărțile trebuincioase bisericii în limba română. Parțial, această mare trebuință de carte preponderent religioasă venea de la confrații din Moldova de peste Prut, Țara Românească şi Transilvania.

În anii 50 ai sec. al XIX-lea, în Principatul Moldovei, ştafeta a fost preluată de un alt grup de intelectuali din Iaşi, între care P. Cazimir, G. Săulescu, T. Stamate, T. Codrescu, D. Gusti etc., care au fondat atelierul tipografic „Buciumul român". În anii 70, o altă tipografie în fosta capitală a Moldovei, au deschis frații librari Şaraga, unde au apărut cărți şcolare şi diverse scrieri ale marilor intelectuali ai timpului: M. Eminescu, I. Creangă, I.L.Caragiale, A.D.Xenopol, N. Iorga, V. Conta ş.a. Începe să fie valorificată moştenirea culturală şi istoriografică din trecut, fiind publicate la Iaşi scrierile cronicarilor moldoveni, operele lui Dimitrie Cantemir. Treptat, în Principatul Moldovei se formează o nouă intelectualitate, o nouă cultură cărturărească, având drept aspirații supreme unitatea şi suveranitatea națională, transformările democratice de tip occidental şi ralierea țării la valorile europene.

După unirea principatelor (24 ianuarie, 1859), se creează condiții mult mai favorabile de formare a intelectualității moderne în universități şi alte şcoli înalte, în primul rând Universitatea din Iaşi şi Bucureşti, apoi formarea Societății Literare

Române (1866-1867), apoi Societatea Academică Română (1867), care ulterior a culminat cu fondarea Academiei Române (1879) – cel mai important for ştiinţific al românilor. Transformările şi reformele care au avut loc în România modernă începând cu domnia lui Alexandru Ioan Cuza (1859-1866), către primul război mondial au dus la creşterea necesităţii de funcţionari, de profesori, de oameni de ştiinţă, care puteau fi pregătiţi prin studii şi carte. Aceste circumstanţe au făcut să apară noi periodice, să crească considerabil tirajele manualelor; se diversifică mult tematica şi problematica cărţilor, care începe să includă tot mai frecvent numeroase titluri ale unor lucrări de istorie, inclusiv de istorie universală, de istorie a Moldovei şi Valahiei, de istorie bisericească, culegeri de documente istorice; de filosofie, de jurisprudenţă, inclusiv coduri de legi, tâlcuiri de legi, statute ale unor societăţi, precum şi literatură ştiinţifică agricolă, medicală, tehnică, economică, manifeste politice, note de călătorie, cataloage de carte ale unor biblioteci, biografii, almanahuri, calendare, memorii, diverse îndrumare didactice, metodice, dicţionare, enciclopedii, ş.a. Totodată, se efectuează numeroase traduceri din literatura universală, între care: Victor Hugo, Molière, Charle Lafont, August Lafontaine, Alexandre Dumas, Friedrich Schiller, Antioh Kantemyr ş.a.

În paralel, în mod accelerat s-a format reţeaua modernă a comerţului de carte, care includea numeroase librării, depozite de carte, precum şi reţeaua modernă de biblioteci publice şi particulare, între care cele academice, universitare, liceale, şcolare. Pe această cale, România modernă a devenit ,în scurtă vreme o ţară europeană, în care lumina şi înţelepciunea cărţii şi-a ocupat locul binemeritat. Aşa se făcea că, în cea de a doua jum. a sec. al XIX-lea, mulţi dintre scriitorii, profesorii, oamenii de ştiinţă şi tehnică, originari din fostul Principat al Moldovei şi chiar din Basarabia, ocupă funcţii înalte de stat, activează în capitala ţării - Bucureşti, unde îşi publică scrierile. În afară de personalităţile menţionate mai sus, aici îşi publică tratatele ştiinţifice, scrierile literare şi publicistice Mihai Eminescu, A.D Xenopol, Nicolae Iorga, V.A Ureche, B.P.Hasdeu, Zamfir Arbore, Constantin Stere ş.a. ale căror opere se răspândesc şi în întreg spaţiul istoric al Ţării Moldovei, inclusiv Bucovina şi Basarabia.

Cu mult mai „sărac" ca tematică era repertoriul tipăriturilor în Basarabia, unde predominau evident, mai ales în a doua jum. a sec. XIX-lea, numeroase dări de seamă ,de altfel, toate în limba rusă, ale unor societăţi (religioase, de binefacere ş.a.), bănci, instituţii de învăţământ (medicale, veterinare, judeţene, guberniale, de zemstvă ş.a), fapt pe care îl poate observa cu uşurinţă cititorul răsfoind volumul bibliografic de faţă. Cu toate că, după reformele burgheze din Basarabia din anii 60-70 ai sec. al XIX-lea, în mai multe localităţi activau mici tipografii (Izmail, Hotin, Soroca, Bolgrad, Bender, Leova, Bălţi, Akkerman ,din Basarabia, şi Balta, Tiraspol, de peste Nistru), acestea nu au jucat nici un rol în procesul de luminare a maselor, deoarece tipăreau aproape exclusiv dări de seamă, de tipul celor arătate mai sus, şi diverse documente ale autorităţilor locale. Drept caz izolat poate fi considerată editarea la Chişinău a lucrărilor lui Gheorghe Codreanu la hotarul sec. XIX-XX („*Abecedar rusesc pentru moldoveni*", 1897; „*Dicţionar în scurt pentru convorbiri ruso-moldoveneşti*", 1899 şi 1904[27]). O anumită înviorare se înregistrează în Basarabia după revoluţia rusă din 1905-1907, când ţarismul, sub presiunea mişcărilor naţionale de la periferiile imperiului, permite tipărirea de manuale, cărţi, reviste şi literatură religioasă în limba română, dar cu aceleaşi caractere chirilice, care erau folosite la

tipărirea literaturii religioase din epocile precedente. În paralel, se deschid şcoli cu predare în limba română şi se reintroduce mai pe larg oficierea slujbei religioase în limba maternă, se pregătesc cadre de preoţi şi învăţători pentru instituţiile ecleziastice şi şcolare, pentru populaţia majoritară. Încep a fi editate ziare şi reviste naţionale (ziarele „Basarabia", „Glasul Basarabiei", revistele „Cuvânt moldovenesc", „Moldovanul" ş.a.)[28]. Creşte, evident, interesul faţă de ştiinţa de carte şi faţă de carte în general. Fenomenul a contribuit, direct sau indirect, la trezirea conştiinţei de neam a basarabenilor şi a moldovenilor de peste Nistru.

Pe parcursul acestei perioade, dar mai cu seamă în a doua jumătate a sec. al XIX-lea şi primele decenii ale sec. al XX-lea, s-a schimbat mult şi aspectul cărţii. Pentru a deveni mai accesibile, cărţile se tipăresc pe hârtie mai ieftină, fără frontispicii, xilogravuri şi ornamente florale ca odinioară. Alături de cartea pentru toţi, apar ediţii de lux, înzestrate cu ilustraţii fotografice de epocă.

Astfel, pe parcursul etapei de tranziţie la epoca modernă şi în epoca modernă propriu-zisă, cartea ca fenomen cultural şi spiritual, ca purtător de cunoştinţe, a trecut printr-o serie de transformări radicale, jucând un rol tot mai important în toate domeniile de activitate. S-a schimbat radical aspectul cărţii, acesta devenind mai simplu, trecând de la tipărirea lor cu caractere slavone până în primele decenii ale sec. al XIX-lea la tipărirea cu caractere de „tranziţie" în anii 30-50 şi la cele latine după 1862-1864. Cartea devine mult mai ieftină şi mai accesibilă şi constituie un factor decisiv în instruirea şi educaţia generaţiei tinere, în formarea şi afirmarea marilor personalităţi de ştiinţă şi cultură, în transformările social-economice, politice şi culturale. În această perioadă, condiţiile de afirmare a cărţii, în cele trei provincii istorice ale Ţării Moldovei, fiecare cu destinul lor aparte, au fost diferite. Cu toate acestea, cartea, pe unde mai lesne, pe unde mai anevoios, şi-a croit calea spre cititor, spre sufletul şi inima celor dornici de a cunoaşte, de înţelepciune, indiferent că era din Principatul Moldovei sau din România modernă (după 1859), din Basarabia sau din Bucovina. Într-un fel sau altul, legătura spirituală prin carte dintre fostele părţi componente ale Ţării Moldovei s-a menţinut şi chiar s-a amplificat de la un deceniu la altul, de la o generaţie de cărturari şi intelectuali la alta. Sfârşitul epocii moderne şi al perioadei moderne, în istoria cărţii noastre, a fost marcat de ororile Primului Război Mondial, care a cuprins în imensul teatru european de război şi spaţiul nostru, fapt cu urmări grele pentru tipărirea şi circulaţia cărţii. Odată cu instaurarea păcii în 1918 este reînnodat firul activităţii tipografice, cărturăreşti, care marchează începuturile epocii contemporane în istoria cărţii din spaţiul nostru istoric şi cultural.

Note:

1. Vezi, de exemplu: Tomescu Mircea, **Istoria cărţii româneşti**, **de la începuturi până la 1918**, Bucureşti, 1968; Розов Н.Н. **К определению понятия «книга» в историческом аспекте**, в кн. *Рукописная и печатная книги*, Москва, 1975, p. 11-19.

2. Eşanu A. **O faţetă necunoscută a activităţii în Moldova a lui Mihail Strelbiţki**, în *Revista de istorie a Moldovei*, Chişinău, 1997, nr. 1-2, p. 81-86.

3. Eşanu Andrei, **Apariţia şi dezvoltarea tipăririi cărţilor în Moldova (sec.XVII-înc.sec.XIX),** în *Cartea Moldovei. Sec.XVII - înc. sec. XX. Ediţii vechi (sec. XVII-înc. sec. XIX).Catalog general*. Chişinău, 1990, p. 15-32.

4. David Alexandru, **Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918**). Bibliografie, Chişinău, 1993; Colesnic Iurie, **Cartea românească în Basarabia**, în vol. Simonescu Dan, Buluţă Gheirghe, *Scurtă istorie a cărţii româneşti,* Bucureşti, 1994, p. 93-101.

5. Eşanu Andrei, **Tiparul şi editarea cărţilor în Moldova (sec.XIX- încep. sec.XX),** în *Cartea Moldovei. Sec. XVII-încep. sec.XX. Ediţii chirilice. Sec. XIX-încep. sec.XX.* Catalog general, Chişinău,1992, p.10-29.

6. **Bibliografia românească veche 1508-1830.** Alcăt. Bianu I., Hodoş N., Simonescu D. În 4 volume, Bucureşti, 1903-1944.

[7] **Bibliografia românească modernă 1831-1918**. Coord. Gabriel Ştrempel. În 4 volume, Bucureşti, 1984 – 1996.

8. Camariano-Cioran Ariadna, **Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi,** Bucureşti, 1971; Idem, **Les Academies princieres de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs**, Thessaloniki, 1974.

9. Mihordea V. **Biblioteca domnească a Mavrocordaţilor**, în *Analele Academie Române*. Memoriile secţiei istorice, seria III, tom XII, memeriul 16, Bucureşti 1940.

10. Eşanu Andrei, Eşanu Valentina, **Letopiseţul lui Ioan Canta şi locul său în istoria cronografiei moldoveneşti**, în Ioan Canta. *Letopiseţul Ţării Moldovei (1741-1769)*, Chişinău, 1999, p. 9

11. Karadja C.I. **Un bibliophile moldave au debui du dix-neuvieme siecle. Le grand ecuyer Ioan Balş**, în *Bulletin de la Section Historique,* Bucarest, 1947.

12. Papacostea C., **O bibliotecă din Moldova la începutul sec. al XIX-lea. Biblioteca de la Stânca**, în *Studii şi cercetări de bibliologie*, V, 1963, p. 215-220; Isar N. **Circulaţia valorilor occidentale în Principatele române, în epoca luminilor: de la istoriografie la filosofie,** în *Faţetele istoriei. Existenţe, identităţi, dinamici. Omagiul acad. Ştefan Ştefănescu.* Vol îngrijit de T.Teoteoi, B. Murgescu, Ţ, Soltan, Bucureşti, 2000, p. 548-551.

13. Eşanu Andrei, **Iacob Putneanul şi „Bucvarul ” său din 1755**, în *Cugetul,* 2 (14), 2002, p. 7-10. Despre evoluţia acestui gen, apariţia şi evoluţia acestui tip de carte în Sud-Estul şi Estul Europei, vezi, de exemplu: Ботвинник Марат, **Откуда есть пошел Букварь**, Минск, 1983. Iar în spaţiul românesc, vezi: Ghibu Onisifor, **Din istoria literaturii didactice româneşti,** Bucureşti, 1975; Ешану Андрей, **Учебная книга Молдавии конца XIV-нач. XVII в.**, в кн. *Проблемы школьного учебника. Выпуск 19. История школьных учебных книг.* Москва, 1990, p. 116-126.

14. **Cartea Moldovei. Sec. XVII – înc. sec. XX. Ediţii vechi (sec. XVII – înc. sec. XIX).Catalog general**. Chişinău, 1990, p. 147, 222,226,

15. David Alexandru, **Tipăriturile româneşti în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812-1918**). Bibliografie, Chişinău, 1993, p. 23-24.

16. Vezi**: Cartea Moldovei. Sec. XVII – înc. sec. XX. Ediţii vechi (sec. XVII – înc. sec. XIX).Catalog general**. Chişinău, 1990, p. 155-162, nr. 35, 36, 37.

17. Grama D. **Din istoria dreptului Moldovei (Despre "Adunarea cuprinzătoare în scurt din cărţile împărăteştilor pravile..." a lui Andronachi Donici)***,* în *Probleme ale istoriei, teoriei şi organizării ştiinţei*, Chişinău: Ştiinţa, 1985, p. 6-23 (în limba rusă).

18. Cernatoni A. **Costachi Conachi – poet şi om politic iluminist**, în *Magazin istoric*, 1979, nr. 2, p. 18-22.

19. Simonescu D., Buluţă Gh., **Scurtă istorie a cărţii româneşti**, Bucureşti, 1994, p. 61-62.

20. Ungureanu C., **Revoluţia din 1848 în Bucovina. Dobândirea autonomiei provinciale**, Idem, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)*, Chişinău, 2003, p. 121-140.

21. Danilov Maria. **Cenzura sinodală şi cartea religioasă în Basarabia. 1812-1918 (între tradiţie şi politica ţaristă),** Chişinău, 2007; Chiaburu Elena, **Carte şi tipar în Ţara Moldovei până la 1829**, Iaşi, 2005, p. 68-71.

22. Ganenco Petru, **Istoria Bibliotecii Naţionale a Republicii Moldova de la 1832 până la 1918**. În 2 volume. Red. responsabil Ion Madan. Chişinău, 2001.

23. Vieru-Işaev Maria, **Biblioteca municipală „Bogdan Petriceicu Haşdeu" din Chişinău (1877-2002). Etape, contexte, conexiuni şi incursiuni istorice. Partea I (1877-1950),** Chişinău, 2002.

24. Levit E. **Primele încercări de editare a anului periodic în Basarabia (1820- 1850),** în *File vechi, necunoscute*, Chişinău, 1981, p.81-109.

25. Vezi o amplă bibliografie: Matcovschi Alexandrina, **Полихроние Сырку**, Кишинэу, 1967.

26. Vezi o amplă bibliografie: Matcovschi Alexandrina, **Яцимирский Александр Иванович. *Библиографический справочник***, Кишинев, 1979.

27. Codreanu Gheorghe, **Dicţionar în scurt pentru convorbiri ruso-moldoveneşti Chişinău,** reeditat în 1904 şi 1912.

28. O caracteristică a acestor publicaţii vezi: **Chişinău. Enciclopedie**, Editor Iurie Colesnic, Chişinău, 1997, p. 383-384.

© *Andrei Eşanu*, c. a. – 0,9